

Şəbnəm HƏSƏNLİ-QƏRİBOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

XIV-XVI ƏSRLƏR TÜRK DİLLƏRİNDƏ TƏBABƏT LEKSİKASI

Açar sözlər: termin, leksika, elmi üslub, alınma söz, leksik paralellər

Key words: term, vocabulary, scientific style, borrowed words, lexical parallels

Ключевые слова: термин, лексика, научный стиль, заимствования, лексические параллели

Qədim və zəngin tarixə malik türk xalqları empirik bilik və bacarıqlar sisteminə əsaslanan xalq təbabətinə dərinədən yiyələnərək, mənəvi və maddi dünyanı birləşdirən, mistik güclərin köməyi (şamanizm) və elmi biliklərin vəhdəti əsasında qurulmuş tibbi biliklər sistemini əsrlər boyu bir elm səviyyəsində yaşatmış və günümüzə qədər çatdırmışdır. Tarixən türk boylarında tətbiq olunan türkəçarə müalicə üsul və vasitələri təkmilləşdirilmiş, adət-ənənələrə, məişət qaydalarına, xalq ədəbiyyatı nümunələrinə, müxtəlif müəlliflərin əlyazmalarına köçürülərək yaşadılmış, magiya və şamanist qüvvələrin köməyi ilə xəstələrə yardım edən ilkin təbiblər-türk şamanlarının yerini Əbu Mənsur Müvəffəqi (X əsr), İbn Sina (XI əsr), Kafiəddin Ömər Osman oğlu (XI-XII əsr), Mahmud ibn İlyas (XIII əsr), Əbdülməcrid Təbib (XIII əsr) kimi elmə və xalq təbabətinə əsaslanan tibb alimləri tutmuşdur. Türk dünyasında təbabətin yüksək inkişaf etdiyi X-XII əsrlər tibbi biliklərin kitablara köçürüldüyü, tibb elminin formalaşdığı bir dövrdür. Belə ki, X əsrdə Əbu Mənsur Müvəffəqi xalq təbabətində istifadə olunan 446 bitki və 44 heyvan mənşəli dərmanın sistemli qaydada geniş izahının verildiyi ilk elmi əsəri qələmə almışdır. İbn Sina bu gün Qərb farmakologiyasının mənimsədiyi 780 dərmanın hazırlanma qaydası və faydaları haqqında “Qanun-fi-t-Tibb” adlı məşhur əsərində məlumat vermiş, dərmanla müalicənin ruhi reabilitasiya ilə dəstəklənməsinin vacibliyini vurğulamışdır. Görkəmli Azərbaycan şairi Xaqani Şirvaninin əmisi, dövrünün tanınmış təbibi “Kafiəddin Ömər ibn Osmanın təbabətdə gördüyü praktik işlər, əsərinin dövrümüzdə gəlib çatmamasına baxmayaraq, onun tarixdə iz buraxmasına sə-

bəb olmuşdur. Onun yaratdığı və tarixdə Məlhəm Tibb Akademiyası adlandırılan tibb mədrəsəsində ilk tibb stasionarı yaradılmış, gənclərə təbabət sənətinin sirləri aşılammışdır” [1, s.347]. Qeyd edək ki, bu əsərlərin əksəriyyəti orta əsr müsəlman şərqində elm dili sayılan ərəb dilində qələmə alınır. Tibb kitablarında orta əsr elmi terminologiyasından geniş istifadə olunurdu, elmi ideyalar isə müasir elmi təsəvvürlərdən ciddi surətdə fərqlənən orta əsr nəzəriyyələri çərçivəsində yazılırdı” [2, s.4].

Ümumiyyətlə, XIV-XVI əsrlərə aid elmi əsərlərin böyük bir qismi tibbə həsr olunmuşdur. Belə əsərlərdən ilki Geredeli İshaq bin Muradın 1389-1390-cı illərdə yazdığı “Ədviyyəi-Müfrədə” əsəridir [3]. Mövzu baxımından 5 bölmədən ibarət əsərdə müəllif son bölmədə ərəbcə-farsca-türkcə lüğət qələmə almışdır. 249 tibbi terminin işləndiyi bu lüğət 4 bölmədən ibarətdir. Birinci bölmədə 78 xəstəliyin adı, ikinci bölmədə bədən üzvlərinin adları və fiziologiyaya aid 80 termin verilmiş, üçüncü bölmədə isə meyvə, tərəvəz, bitki adları olan 67 söz, dördüncü bölmədə 24 maddə və alət adı bildirən termin əks olunmuşdur.

XIV əsrdə tibbə aid yazılmış əsərlərdən biri də Həkim Bərekətin “Töhfe-i-Mübarizi”dir. Bəzi müəlliflər İshaq bin Muradın “Ədviyyəi-Müfrədə” əsərini Anadoludakı türkcə yazılmış ilk tibb əsəri hesab etsə də [4, s.1], digər alimlərin fikrincə, “Töhfe-i-Mübarizi” ondan əvvəl qələmə alınmışdır. Həkim Bərekətin digər bir əsəri olan “Xülasə” isə 27 bölümdən ibarətdir. Müəllif kitabın giriş hissəsində Allahın buyruğu ilə yazdığı bu əsərin yazılma səbəbini belə izah edir: “Çün risale-i Mübarizi tasnifindən fərig oldum və ol kitabı ol xudəvendüfi

nazarına rəğbətli düşdi buyurdi bir kitab dahı düzem kamu tıbb kitablarınınuñ fayidesi ve kamu derdüñ sebebi, nişanı ve tedbiri ve dermānı anuñla biline sözi muxtasar ve fayidesi dāyım ve eyrek ola pes ol ulunuñ işaretin yerine getürdüm bu kitabı cedvel terfibiñe bitürdüm tamām yigirmi yediye getürdüm adın Hulāsa verdüm” [5, s.23].

XIV əsrin ikinci yarısı – XV əsrin əvvəllərində yaşamış Hacı Paşa adı ilə məşhur olan Cəlaləddin Xızırın yazdığı “Müntəxab-Şifa” əsəri qoruyucu tibbə aiddir və 62 babdan ibarətdir. “Şifā’ül-eskam ve deva’ül-ālām”, “Kitabü’t-ta’lim”, “Kitabü’l-feride”, “Kitabü’s-saade ve’l ikbāl murattab alā arba’a akval” adlı ərəb dilində tibbə aid əsərlərin müəllifi olan Hızır Paşanın türkcə iki əsəri bəllidir: “Təshil” və “Müntəxab-ı-Şifa”. “Təshil” “Müntəxab-ı Şifa”nın qısaldılmış şəkli və Sabuncuoğlu Şərafəddinin məsləhəti ilə tələbələrin rahat əzbərləməsi üçün Mühyiddin Məkki tərəfindən nəzmlə yazılmışdır [6, s.5].

Günümüzdə qədər səkkiz nüsxəsi gəlib çıxmış “Müntəxab-ı Şifa” Xızır Paşanın ərəbcə yazdığı tibb əsərlərinin türkcəyə özü tərəfindən tərcüməsi əsasında yazılmışdır. Əsərin dili dövrün ədəbi dil xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Ki, yəni, və bağlayıcıları ilə geniş izahlarla, uzun cümlələrlə qələmə alınan əsərin dili sadədir. Lakin burada yeri gəldikcə ərəb, fars, hətta yunan dilinə aid terminlərdən istifadə edilmiş, bəzən müxtəlif dillərdəki qarşılıqları üçün izah verilmişdir. Məsələn, “afsentin ki, iparı yavşan derler [6, s.17], “zatü’l-cenb ıssı veremdür” [6, s.91], “it burnı dügmecikleri... fāru’l-maā derler” [6, s.109] və s.

XV əsrdə yazılan tibbə aid əsərlərdən biri də Əbdülvəhhab bin Yusif bin Əhməd-əl-Mərdaninin “Kitabul-Müntəxab” əsəridir [7]. Kitabın əsasını humoral patoloji nəzəriyyə təşkil edir.

XV əsrdə azərbaycanlı alim, mütəfəkkir Mahmud Şirvaninin yazdığı əsərlər də dövrün elmi üslubunun əsas mənbələrindəndir. M.Şirvani həm ərəbcədən etdiyi elmi tərcümələri ilə, həm də öz qələminin məhsulu olan əsərləri ilə özündən sonra zəngin elmi irs yaratmışdır. M.Şirvaninin diqqətçəkən əsərlərindən sayılan “Mürşid” göz xəstəliklərinə həsr olunmuş dövrünün ən geniş spektrli elmi tədqiqat işidir, desək yanılmazıq. Belə ki, əsərdə 120 göz xəstəli-

yinin müayinə və müalicəsindən geniş şəkildə bəhs olunur. Üç kitabdən ibarət olan “Mürşid”in birinci kitabı müqəddimə, 6 bab və 27 fəsildən, ikinci kitabı 17 bab və 110 fəsildən, üçüncü kitabı 3 bab, 18 fəsildən ibarətdir.

Əsrlər boyu tibb sahəsində aparılmış tədqiqatlar bu elmin leksik xəzinəsinin formalaşması və sabit tibbi terminologiyanın yaranması ilə nəticələnmişdir. Təkcə XI əsrə aid M.Kaşğarının “Divanü luğat-it-türk” əsərində təbəbətə bağlı 150-ə yaxın söz toplanmışdır. Həmin dövərə aid Yusif Balasaqunlunun “Qutadğu bilig”, Əhməd Yuqnekinin “Ətəbətül-həqaiq”, Xoca Əhməd Yuqnekinin “Divani-Hikmət” əsərlərində də çoxsaylı tibbi terminlər xalqın türkçərə üsulu ilə müalicə metodlarını ifadə edir. XIV əsrə aid tibb kitabı olan “Xülasə”də isə təkcə xəstəliklərlə bağlı 160 termin işlədilmişdir ki, bu terminlər arasında *yavuz eñlü (cüzzam)*, *tavuk karağusu (göz körluğu)*, *tumağı (qrip)*, *öksürük kimi türk mənşəli* sözlərlə yanaşı, *zulqu’l-ma’ad* (bir mədə xəstəliyi), *yereqān* (sarılıq xəstəliyi), *vəbā, tülābī, təşənnüc, şiqāq, lahmi/istisqā/ zıqqi, laqra* kimi *ərəb mənşəli*; *rənc, sersām, bəlxıyyə, atəş paresi, cağ* kimi *fars mənşəli*; *sıqurus, māniya, liserğuş* kimi *yunan mənşəli* alınmalara da rast gəlmək mümkündür.

Ümumiyyətlə, yuxarıda adları çəkilən XI-XVI əsr əbidələrində toplanan təbəbət terminlərini xəstəlik adları, orqan adları, dərman və dərman kimi istifadə edilən bitki, yemək və s. adları, cərrahi alət adları kimi qruplara bölmək olar. Xüsusilə, müxtəlif xəstəlikləri, onların ələmət və müalicə yollarını əks etdirən çoxsaylı sözlər öz mənə genişliyi, mənbə müxtəlifliyi ilə diqqəti cəlb edir. Xəstə olan, xəstəlikli görünən şəxslərə *ala* deyilən XI-XII əsrlərdə oğuz və qıpçaqlar cüzzam xəstəliyini *anumi* adlandırırdı [8, s.141]. Oğuzcada xəstəyə eyni zamanda *sökəl* də deyilirdi [8, s.504]. XIV əsr mənbələrində isə farsca *xəstə*, ərəbcə *māriz (ə.)* türkcə *sayru* terminləri “*sökəl, ala*” sözlərini əvəz etmişdir. Xəstəlik isə *sayruluk, rənc, məraz* kimi terminlərlə ifadə edilirdi: “Serçe... avratlarıñ südin arturur ma’dede yeynicekdür ve sayrılıqdan durmuş kişilere muvafikdur, kuvvetlerin tez getürür” [3, s.18].

XIV əsr mənbələrində ərəb mənşəli *cüzzām* ضمام ilə əvəzlənmişdir. Eyni əsrdə qələmə alınan “Ədviyəyi-müfrədə” əsərində də “anu-

mı” deyil, cüzām sözü işlədilmişdir. Xardalın faydalarından bəhs edən M.bin İshak yazır: “Xardal issüdü, kurudur sovuk sayruqlara ki, balgamdan ola müfiddür ve meniye artırur ve eger andan becid işe iltsele cüzamı men`eder” [3, s.29]. Həkim Bərəkət isə cüzam termini ilə paralel şəkildə “yavuz eñlü” söz birləşməsinə də işləmişdir: “cüzām renci dermānın bildürür, aña Türkçe yavuz eñlü derler” [5, s.153].

XI-XIV əsrlər təbabətinə aid sözlər arasında bədənin müxtəlif nahiyələrində yer alan yara və şişlərlə bağlı terminlərə də rast gəlinir. “Yara” mənasında *bāş* [8, s.175] sözünün işləndiyi XI-XII əsrlərdə dəri ilə ət arasında formalaşan yumru *bēz* adlanırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir Azərbaycan dilində də olduğu kimi işlənən bu söz türk dilində “yağ bezesi” şəklində dərinin üst təbəqəsində əmələ gələn yağ kütləsindən ibarət şiş və ya yumruları bildirir.

XIV əsr nümunəsi olan “Xülasə”də “baş” çıban, yara, “başcuğaz” isə kiçik çıban adlanır: “Kim iriñlü baş çıkar otalamağa muhtāc olur” [5, s.69]; “kızıl baş ve sivilci kim ağızda çıkar anuñ çāresin ve dermanın bildürür [5, s.78]. “Xülasə”də “baş bert” söz birləşməsi verilmişdir ki, göz içində çıxan yaranı bildirir: “Ol baş vert kim göz içində belürür anuñ tedbirin ve dermānın bildürür” [5, s.58]. “Baş” sözünün XIV əsr tibb kitablarında bir başqa mənası “yara”dır: “Egren – qarını bağlar, ma`deye ve bağıra quvvət verür ve bağırsaqlarda baş olurısa oñuldur,safrāyı sır” [3, s.21].

Müasir dövrdə *çıban/çıban* adlanan dəri üstü irinli sivilcələr XI əsr abidələrində *çıbıqān* [8, s.230] kimi qeyd edilmişdir. XVI əsrdə yaşamış florensiyalı Filippo Argentinin “Regoladel parlare turcho” (1533) kitabında isə söz *çıban* şəklindədir [9, s.152]. Ümumiyyətlə, XIV əsr abidələrində çıbanlı yaralar və onun növləri haqqında çoxsaylı terminlər işlənmişdir. Məsələn Həkim Bərəkət “bəlxiyyə” adlı çıban və şişlər şəklində bürüzə verən xəstəliyin adını çəkir və xəstəliyin adını Bəlx şəhəri ilə əlaqələndirir: “bu rencə belhiyyə derler, anuñiçün kim Belh şəhrində bu rencə çok olur anuñ sebebi ekser göyünmüş sevdādan olur” [5, s.158]. Əsərdə müəllif ərəb mənşəli *dubeyle* (iltihablı şiş, çıban), *xıyarek* (qasıq bəzlərinin iltihablanması ilə meydana çıxan bir çıban), *taxliyyə* (bədəndə çıxan iltihablı çıban və cizvələr), *hanāzır* və onun

türkcə qarşılığı olan *toñuz başı* kimi terminlərlə çıbanın müxtəlif növlərini göstərmişdir.

İnfeksiyon xəstəliklərdən sayılan sarılıq xəstəliyinin XI əsrdəki adı isə *sarığ kezig* şəklindədir. Bu birləşmənin tərkibindəki “kezig” sözü isə “Qutadğu bilig” əsərində qızdırmalı titrəmə, sıtma xəstəliyinin adı kimi işlənir: Kerek bolmaz emdi bu dünya maña; Ya devlet kezig ay toña //Bana böyle bir dünyanın gereği yoktur; Sıtma benzeri devlet nöbetini de istemem, ey kahraman yiğit [10, 4761.b.]

Bağırsaq infeksiyalarından sayılan dizenteriya və qurd xəstəlikləri isə o dövrün təbibləri tərəfindən *ötüg* və *savuşgan* adlandırılmışdır. M.Kaşğari *savuşgan* sözünü “o karında olan bir yilandır”, – deyər izah etmişdir [8, s.502]. XIV əsr tibb kitablarında isə bağırsaq xəstəlikləri ilə bağlı ərəb mənşəli *bevāsır*, *mağas*, *şiqāq*, *nafox*, *nāsūr*, *kulunc*, *saxc*, *habbul-ka`r*, *habbetül-mukrine*, *zahır*, *allahume erham* (dizenteriya), fars mənşəli *tütü*, *zör*, *mar-ı bāsūr*, yunan mənşəli *zūsentāriyā*, türk və digər dillərə aid sözlərdən əmələ gələn hibrid sözlər olan *toxmalık*, *namazboz* terminləri istifadə edilmişdir.

Göründüyü kimi, XI-XII əsr təbabətinə məlum olan xəstəliklər geniş spektrlidir. Təbiblər göz, sinir, ağciyər və s. xəstəliklərinə çarə tapmağa çalışmışlar. Bu dövr abidələrində verilən *tuga* (ağır nəfəs alma, boğulma- müqayisə et: astma xəstəliyi), *çelpek* (gözdən çirk axması), *temregü* (bir dəri xəstəliyi), *uçquq* (zökəm, qrip), *qızlamuq* və s. xəstəlik adları dövrün tibb mənzərəsini geniş şəkildə canlandırır. *Tuga* termininin qarşılığı kimi XIV əsrdə “darlıq” sözü işlənmişdir: “nefes yolu dutılmak... añun nişanı gögüzi hışlamaqdur ve solımaqdur ve darlıqdur” [5, s.100]. Tənəffüs yolları ilə bağlı digər bir xəstəlik adı isə “quruca”dır. XIV əsr abidələrində – “Xülasə”də adıkeçən xəstəlik B.E.Doğuer tərəfindən vərəm xəstəliyi kimi izah edilsə də, Həkim Bərəkətin “burunda quruca başcuğazlar çıkar iriñsüz ve çirksüz daxı olur” fikri *qurucanın* nəfəs yollarındakı şişləri ifadə etdiyini göstərir. “Bəlxiyyə” xəstəliyindən bəhs edərkən “Ol quruca başa tiz döner” ifadəsi də “quruca”nın şiş xəstəliyi olduğu fikrini təsdiqləyir. Tənəffüs yolları xəstəliklərindən biri də “tumağu”dur. “Xülasə” və “Ədviyyəyi-müfrədə” əsərlərində *dumağu*, *dumağı* şəklində işlənən termin qrip, zökəm xəstəliyini bildirir. T.Gülen-

soy sözü iki tərkib hissəsinə ayıraraq “tum” soyuq kökünün -ağu sözdüzəldici şəkilçi ilə birləşməsindən əmələ gəldiyini yazır [11, I cild, s.307]. Anadolu dialektlərində *duma*, *dıma*, *dımağ*, *dımağı*, *dımağu*, *domağa*, *dumağa*, *dumah*, *dumu*, *dumo* variantlarında “qrip, zökəm, bronxit” kimi xəstəlik adlarını ifadə edir. Qərbi Azərbaycan dialektlərində “*tumov*, *tumoy*” şəklində işlənən söz burun axması, boğaz və baş ağrısı ilə müşahidə olunan xəstəliyin adıdır. “Ədviyyəi-müfrədə” əsərində isə “*dumağu*” sözünün ərəbcə qarşılığı kimi “*nāzle*” termini də işlənmişdir: “şol ‘illetleri bəyan eder ki, adamuñ yokaruğı yarusında her ‘uzvına ferden ferden maxsūs ola nāzle bu ‘illet rutübet boşanmasından olur ki dimağdan münaxazeyne iner. Ya issidendür ya sovukdandır” [3, s.59].

XI əsr abidələrində göz xəstəliklərinə aid yalnız “çelpek” termini işlənsə də, XIV əsrə aid qaynaqlarda göz xəstəlikləri ilə bağlı geniş məlumatlar əks olunmuşdur. “Xülasə”də bir bölmə göz xəstəliklərinə həsr olunmuş, “Ədviyyəi-müfrədə”də *göz ağrısı*, *göz nuru*, *aq düşmüş göz*, *karağulıq* kimi terminlərlə göz xəstəlikləri izah edilmişdir. Ərəb dilindən keçmiş “*sebel*” termini “*bulanıq və dumanlı görmə ilə müşahidə olunan göz xəstəliyini*, “*seder*” – “*göz qaralması*” kimi terminlərlə yanaşı, *baş bert*, *göz uyuzu*, *göz bişmegi*, *aqlıq*, *dırnaq* kimi türk mənşəli terminlər göz xəstəliklərini ifadə etmişdir. XIV əsrə aid mənbələrdə işlənmiş göz xəstəliklərindən biri də “*verdinac*” adlanır: “ol göz ağrısının kim aña verdinac derler bir ağrıdır kim yaşlığı çok olur ağrısı qatı olur ve göz kirpügi birbirine yapışur kuru ve yapışıcı çapak çok olur...” [5, s.58].

İlkin təbiblərin “*otaçı*”, müalicə etmənin “*otalama*”, dərmanın “*əm*” adlandığı türklərdə əcazılıq və dərman dedikdə, ilk növbədə müxtəlif növ otlar, bitkilər və çiçəklər, müxtəlif heyvan yağları, dərilləri və s. nəzərdə tutulur. XI-XIV əsrlər ədəbi nümunələrində təsadüf olunan dərmanların böyük əksəriyyəti də təbiətin bəxş etdiyi nemətlərdir. Məsələn, *awılqu* (qızıl meyvələri olan ağac), *añ* (quş yağı), *egir*, *añduz*, *yawa*, *ötrüm*, *töy otı*, *urumday* (zərdab olaraq istifadə olunan bir daş) və s. Bu dövrdə dərman bitki adları arasında ərəb, fars, yunan mənşəli sözlər də öz əksini tapmışdır. Məsələn, “Ədviyyəi-müfrədə”də *oleandr* bitkisinin üç dildə adı verilmişdir: *ağu ağacı*, *dıflı*, *xarzehre*.

“*Ağu ağacı aña fərsice xarzehre ve arabca dıflı derler, anı döğüp yəsemın yağına qatarlar, daxı saça sakala dürteler dökülmekde saklaya*” [3, s.21]. Yaxud da qavaq ağacı həm *qavaq*, həm ‘*ar*’*ar*, həm də *sipiddār* adlanmışdır. *Ayıt-pencegüşt* (fars mənşəli), *bābādyā* (fars mənşəli)-*bābunec* (ərəb mənşəli), *baldırı qara-* *persiyāv-şan* (fars mənşəli), *beg börki-şahtere* (fars mənşəli), *uruz otı- büstānefrüz* (fars mənşəli), *çetlemük- butm* (ərəb mənşəli), *oğlan aşı- cāvşır* (ərəb mənşəli)- *gāvşır* (fars mənşəli), *deñiz köpügi- kef-i deryā* (fars mənşəli)- *zebedü’l-bahr* (ərəb mənşəli) paralelləri XIV əsr tibb kitablarında çoxluq təşkil edir. Ümumiyyətlə, orta əsr kitablarında istənilən sahə ilə bağlı leksik paralellərə təsadüf edilir ki, bu, yeni yaranan anlayışlara müxtəlif yanaşmaların nəticəsində fərqli adlanmaların meydana çıxması ilə bağlıdır. Dildəki leksik paralelliğin səbəbləri yalnız bununla bitmir. S.Sadıqova anlayışın təyin edilməsi prosesində paralelliği yaradan səbəbləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmışdı: “Terminlərin elmi dilin vahidləri olması; onların mühüm bir hissəsinin milli xarakter daşımaması; terminlərin yaranmasının bu və ya digər dildən asılı olmaması; anlayışın vacib xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmaması” [12, s.71]. Milli terminlərlə paralellik təşkil edən ərəb və fars mənşəli terminlər orta əsrlərdə elmi dilin uzun müddət universalıq təşkil etməsi ilə də sıx bağlıdır. Paralel terminlərin milli mənşəliləri bəzən sırf paralel şəkildə işlənmiş, bəziləri isə kalka edilərək paralellik qazanmışdır. Bu, əslində anlayışın bütün əlamətlərini ifadə edən vahidlər əsasında formalaşmasını əks etdirir. Realizə olunması anlayışın mücərrədliyini aradan qaldırmır, sadəcə təfəkkür kateqoriyası kimi termin vasitəsilə dildə özünə mövcudluq qazanır. Adlandırma isə fərdi səciyyə daşdığından bir anlayışın fərqli nominativ cildi formalaşır. Məsələn cüzam xəstəliyinin paralel şəkildə “*cüzam*” və “*yavuz eñlü*” adlanması təfəkkür kateqoriyasının dildə fərqli təzahürüdür. *Cüzam* (جذام) sözü ərəb mənşəlidir və *cəzm* (جذم) “*qoparma*, *bədənin bir hissəsinin qoparma*” sözünün məsdəridir. Onun qarşılığı olan “*yavuz eñlü*” sözü isə iki hissədən ibarətdir. *Yavuz* sözü qədim türk abidələrində “*yafuz*, *yavız*, *yavuz*, *yabız*” şəklində işlənmiş və iki mənə daşmışdır: 1. *Zalım*, *pis*, 2. *Zəif* [13, s.236]. G.Klauson *yavuz* sözünün kökünün *yav*

olduğunu və pis mənasını daşdığını qeyd edir [14, s.881-882]. T.Gülensoy *yav* sözünün pisləmək mənasını daşdığını və sözün *yav+ız* şəklində formalaşdığını qeyd edir [11, s.1093]. Əslində Orxon-Yenisey abidələrinə nəzər saldıqda *yavuz* sözünün eyni mənalı *yablak* sözü ilə bərabər işləndiyini görə bilərik: "...yabız yablak bodunta üze olurtum. (KT §.26; BK §. 21)" [15, s.30, 58]. H.A.Erol sözün Osmanlıcada XVI əsrdən yeni məna qazanaraq "güclü, cəsur" anlamını daşdığını qeyd edir [16, s.607]. Birləşmənin ikinci tərəfi olan *eñ* sözü abidələrdə üz, yanaq, görünüş mənalarında işlənmişdir [13, s.710]. M.Kaşğarlı əsərində sözün yalnız yanaq mənasını vermiş, nümunə olaraq da "qızıl en (قرول آنك) – qırmızı yanaq" ifadəsini göstərmişdir [17, s.40]. Göründüyü kimi, iki türk mənşəli sözün birləşməsindən infeksiyalı dəri xəstəliyi olan cüzamın ilkin görünüşünü ifadə edən adlanma meydana çıxmış və onun "yavuz eñlü" (pis görünüşlü) adlanmasına səbəb olmuşdur.

XIV əsr tibb əsərlərində alınma sözlərin qarşılıqsız işlənməsi diqqəti cəlb edir. Məsələn, yunan mənşəli *anīsūn*, *biğānūs*, *dıryūfilūn*, *asārūn*, *ayāric*, *efyūn*, *eftimūn*, *kantariyūn*, *mersīn*, *saqmūniyā*, *sisenber*, *trifil* bitki adları bəzən qarşılığı verilmədən istifadə edilmişdir. Bu, ən çox Anadolu mühiti üçün spesifikdir ki, bu həm regional yaxınlıqla, həm də tibb elminin yunan həkimləri tərəfindən elmi şəkildə formalaşdırılması ilə əlaqədardır. S.Sadıqova dildə müşahidə olunan bu prosesi aşağıdakı kimi izah etmişdir: "Bəzi hallarda isə çoxsözlü terminlərdən qaçmaq üçün mənbə dildəki bu və ya digər anlayışı bildirən termin olduğu kimi qəbul edilir ki, bu da dildə alınma terminlərin kəmiyyətə çoxalmasına səbəb olur. İlk vaxtlar alınma terminlərin mənasının anlaşılması müəyyən çətinliklər törətsə də, zaman keçdikcə reseptor (termin alan dil) dilin daşıyıcıları alınma termini çox işlətdikcə onun mənası önə çıxır və dilin terminoloji qatında işləklilik keyfiyyəti qazanır" [12, s.77].

Bu dövrdə sadalanan bitkilər həm təkbaşına, həm də bərabər müxtəlif bitkilərlə qarışdırılaraq məlhəm şəklində də istifadə edilirdi. Məsələn: XI əsrdə işlənən *çurni*, *egit*, *iprük*, *keküş*, *yaqıq* və s. dərman adları "Divanü luğat-it türk"də öz əksini tapmışdır.

Orta əsr abidələrinin dili üzərində müşahidələr göstərir ki, türklər təkcə türk təbiblərin – "emçi/otaçı" və ya "ata sağun"ların hazırladığı dərmanlardan deyil, başqa ölkələrdən gətirilən müxtəlif maddələr – dərmanlardan da istifadə etmişlər.

XIV əsrə aid tibb kitablarında *ayāric*, *cevārış*, *cevāv*, *cevzābe*, *dāxiliyun*, *dürtesi*, *efyūn*, *emrūsiyā*, *fitil*, *fulūniyā*, *xuzaz*, *iskolofenderiyūn*, *qurş*, *kust*, *lādān*, *mēri*, *mūm-ruğan*, *rāmek*, *reg-bend*, *asānāsiya* kimi dərman vasitələrinin adları qeyd olunur.

XIV əsrdə türklərin həm özünümüalicə üsullarına, həm də qədim çin təbabətinə bələd olması tibb elminin sürətli inkişafına səbəb olmuşdur. Sonrakı dövrlərdə türk tibbi ərəb dili vasitəsilə qədim latın-yunan tibbi bilikləri ilə daha da zənginləşmişdir. Bu zənginləşmə dildə də öz əksini tapmış, geniş əhatəli terminoloji baza formalaşmışdır. Sözügedən zənginləşmə ilə yanaşı, müxtəlif dövrlərdə terminlərin bəziləri unudulmuş, leksik paralellər şəklində istifadə edilən sözlərin bəziləri arxaikləşmiş, onları yeni sözlər əvəz etmişdir. Bəzi məqamlarda alınma terminlərin qarşılığı kimi yaranan milli terminlər alınmaları dildə vətəndaşlıq hüququ qazanmasını əngəlləmiş, bəzi məqamlarda isə milli sözlər alınmalar tərəfindən sıxışdırılaraq arxaik fonda keçmişdir. Ümumilikdə isə, orta əsrlərdə türk dillərində təbabət leksikası milli köklər əsasında formalaşmış, lakin bu sahədəki yeniliklərlə əlaqədar olaraq ərəb, fars, yunan, latın dillərindən də yeni anlayışlar və onları ifadə edən sözlərin də dilə daxil olması ilə daha da zənginləşmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cahangirov M. Milli təşəkkül dövründə Azərbaycan ədəbi dilinin aparıcı üslublar, II cild. Bakı, 1989.
2. Ələkbarlı F. Ortaçağ Şərq təbabəti, I cild. Bakı, 2013.
3. İshak bin Murad. Edviye-i-Mufrede. Yayımına hazırlayan: Prof.dr. M.Canpolat, prof.dr. Z.Önler. Ankara, TDK, 2016.
4. Canpolat M. XIV yy-da yazılmış dəyərli bir tıp eseri Edviye-i Müfredə. Türkojoloji dergisi, 1973.
5. Bereket H. Hulasa. Hazırlayan Binnur Erdağı Doğuer. Ankara, 2016.

6. Celalüddin Hızır. Muntahab-ı Şifa. Ankara, 1990.
7. Mardani A. Kitabul-muntehab. Hazırlayan: Prof.dr. Ali Haydar Bayat. İstanbul, Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, 2005.
8. Kaşgarlı M. Divanü lûgat-it-türk. Çeviri: S.T.Yurteser, S.Erdi. İstanbul, 2005.
9. Adamović M. Floransalı Filippo Argenti'nin notlarına göre (1533) 16 yüzyıl türkçesi. Çeviren A.Merhan. Ankara, TDK yayınları, 2014.
10. Hacib Y., Kutadgu Bilig. İstanbul, Kabalcı yayınevi, 2008.
11. Gülensoy T. Türkiye türkçesindeki türkçe sözcüklerin köken bilgisi sözlüğü, 2 ciltte. Ankara, TDK yayınları, 2011.
12. Sadıqova S. Azərbaycan dili terminologiyasının standartlaşdırma formaları. Bakı, "Elm", 2013.
13. Древнетюркский словарь. Издание второе. Астана, 2016.
14. Clauson G. Etymological dictionary of pre13th c. Turkish, Oxford, 1972.
15. Tekin T. Orhon Yazıtları. Ankara, TDK yayınları, 2008.
16. Erol H.A. Eski Türkçeden eski Anadolu türkçesine anlam değişimleri. Ankara, TDK yayınları, 2014.
17. Kaşgarlı M. Divanü Lûgati't-Türk, I cild. Hazırlayan: B.Atalay. Ankara, TDK yayınları, 1999.

Shabnam Hasanli-Garibova

MEDICINE LEXICON IN TURKISH LANGUAGES OF XIV-XVI CENTURIES

SUMMARY

Historically, Turkic nations' awareness of both self-treatment techniques and Chinese medicine led to apace development of this field. In the subsequent periods, Turkic medicine enriched with ancient Latin-Greek medical knowledge through Arabic language. This enrichment also reflected in the language and broad-based terminological base was formulated. In general, we can divide medical terms collected in the XI-XVI centuries' monuments into diseases names, organ names, names of medicine and the ones which used as medicine (plants, meals and etc.), surgical instruments' names. In particular, many words which encapsulate various diseases, their features and treatment methods attract attention in terms of meaningfulness and source diversity.

At the same time with this enrichment, in various times some terms were forgotten, some words which used as lexical parallels became archaic and new words substituted them.

In the article, all these issues are investigated based on classical medical books of that time and historical lexicological features of the medical science are analysed.

Шабнам Гасанли-Гарибова

МЕДИЦИНСКАЯ ЛЕКСИКА НА ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ XIV-XVI вв.

РЕЗЮМЕ

Исторически так сложилось, что знание самолечения и древней китайской медицины привело к быстрому развитию этой области между тюрками. В последующие периоды тюркская медицина обогащалась древними латинско-греческими медицинскими знаниями через арабский язык. Это обогащение также отразилось на языке и на терминологической базе на широкой основе. В общем, мы можем разделить медицинские термины, собранные в памятниках XI-XVI веков, на названия болезней, названия органов, названия медицины и те, которые использовались в качестве медикаментов (растения, питание и т.д.), названия хирургических инструментов. В частности, многие слова, которые инкапсулируют различные заболевания, их особенности и методы лечения, привлекают внимание с точки зрения значимости и разнообразия источников.

В то же время с этим обогащением, в разное время некоторые термины были забыты, некоторые слова, которые использовались в качестве лексических параллелей, стали архаичными, и новые слова заменили их.

В статье исследуются все эти вопросы на основе классических медицинских книг того времени и анализируются историческо-лексикологические особенности медицинской науки.